

ma számítanak mulatságosnak, igénytelennek, a korabeli serdülő lányok kedvenc olvasmánya volt. Olyan lányoké, akik Cilikehez hasonló életelveket vallottak.¹¹⁷

A speciálisan fiatalok számára írt művek mindig is használati céllal, (explicit vagy implicit módon, de) elsősorban pedagógiai és erkölcsi szempontok alapján születtek, születnek meg. Ebből fakadóan a 20. század első évtizedeiben Tutsek lányregény-sorozatát éppen az tette sikeressé, ami később népszerűtlenségét okozta. A sorozat a századfordulós Magyarország polgári értékszemléletét őrzi, amelyhez a következő generációk már nem tudtak kapcsolódni. Tutsek Anna mellett, hogy igazodott a korszak társadalmi és gyerekirodalmi elvárásrendszeréhez, a *Cilike viszontagságai* sorozatban felhasznált olyan sajátos irodalmi technikákat, amelyek a populáris regiszterben létrejövő műveket jellemezte, az addig megjelenő ifjúsági irodalmi munkákat nem. Például olyan népszerű zsánereket emelt a Cilike-epizódokba, mint a bűnügyi történet, a romantikus regény és a kísértethistória. Az említett műfajok hagyományos befejezési stratégiáját rendszerint kifordította a történetek végén, így ezek az epizódok saját maguk paródiájaként is olvashatók.¹¹⁸ Tutsek Anna műveiben és publikációs gyakorlatában folyamatosan eredeti megoldásokkal találkozunk, mint amilyen többek között az olvasók interaktív bevonása az írói alkotómunkába és a szüntelen műfaji kísérletezés. Tutsek *Cilike viszontagságai* sorozatát és egyúttal lányoknak szánt munkásságát az teszi egyedivé a 20. század első harmadának ifjúsági irodalmi kínálatában, hogy rendkívül fogékony volt közönsége igényeire. Úgy tudta érvényesíteni a korszakban „kötelező érvényű” nevelő funkciót, hogy a populáris jegyek ifjúsági irodalmi alkalmazásával műveinek mégis szórakoztató jelleggel kölcsönözött. Tutsek Anna felismerte a kamaszlányok igényét a könnyen befogadható, szórakoztató, örömforrásként szolgáló szövegekre, és populáris ifjúsági lányregényeivel létrehozott egy új, a kortársak által hiányolt műfajt, a *mese* és a *regény* közt elhelyezkedő zsánert.

¹¹⁷ BEDECS Éva, *Mindig lesznek Cilikék?*, Magyar Ifjúság 1967. december 1., 5.

¹¹⁸ TUTSEK, *Cilike mátkasága*, 36–41, 109–113.; *Üő*, *Cilike rövid ruhában*, 95–116.

„Ezt is magam kerestem magamnak”

Századfordulós pályamozzanatok – Bródy Sándor*

A B S Z T R A K T

Bródy Sándor indulását követően két évtizeden belül a magyar irodalom egyik legsikeresebb szerzőjévé (és egyik legérdekesebb alakjává) vált. Ezt a lendületet élesen megtörte 1905-ös öngyilkossági kísérlete, de érdekes módon az irodalomtörténet az ez utáni pályaszakaszt egy, a korábbi sikerekkel nem összehasonlítható lassú hanyatlás- vagy kimúlástörténetnek tekinti: bár kiemeli egy-egy alkotásának korabeli sikerét, a karrier második részének főműveként az egészében posztumusz megjelenésű Rembrandt-ciklust nevezi meg. Tanulmányomban a karrierjét az 1910-es évekre újjáépítő Bródy eddig kevésbé vizsgált pályamozzanatait mutatom be: Az Újságnál és Az Estnél folytatott újságírói tevékenységet, illetve a fontos kiadói partnerével, a Singer és Wolfnerrel történő szakítást. Ezek az összességében sikeresnek nevezhető üzleti lépések azt mutatják, hogy Bródy szemernyi sem veszített reputációjából 1905 után, ráadásul a befogadó közeg maximálisan nyitottnak bizonyult a kapcsolatrendszerét újult erővel bővítő szerző különböző ötleteihez, így például ahhoz is, hogy a regényéből készült film-adaptáció premierje alatt az érdeklődők – olcsó kiadásban – magát a szöveget is megvásárolhassák.

„Bródy Sándor mindig aktuális.”

(Szilágyi Géza, 1912)

1916. október 23-án érdekes (média)konfigurációk tanúi lehettek azok, akik a Royal-Apolló filmszínház ezer férőhelyes nézőterén foglaltak helyet. Nem csak az adhatta *Az ezüst kecske* című némafilm premierjének pikantériáját, hogy a film alapjául szolgáló szöveg, illetve szövegek szerzője is a helyszínen volt, ráadásul a moziteremnek helyet adó szálloda állandó lakója volt, hanem az is, hogy olcsó kiadásban helyben meg lehetett vásárolni a kereskedelmi forgalomban régóta nem hozzáférhető regényt. A könyv kiadását elősegítő háttéralkuról keveseknek lehetett tudomása, de az több mozinéző előtt is ismeretes lehetett, hogy a vászon képsorai más formátumokban már folyóiratok és könyvek lapjain, illetve színpadokon is leperegtek. Bródy Sándor ugyanis a *Jisbi Bénob* (A Hét, 1892) és a *János és barátjai* (Jövendő, 1903) című elbeszéléseiben is feldolgozta az alaptörténetet, de ez szolgált alapul *A medikus* című darabjához (1911) is. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy az illusztris kiállítású, vendégművészek képíllustrációval díszített regényváltozat (1898) miatt a szerző

* A tanulmány a PD 139076 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

összekülönbözött a korszak sztárkiadójával, a Singer és Wolfnerrel is,¹ akkor elmondható, hogy *Az ezüst kecske* történetében Bródy addigi és majdani karrierjének fontos forduló- és szakítópontjai sűrűsödtek össze. Bár Bródy élete a nyilvánosság – olykor tudatos – bevonásával zajlott, machinációinak felgöngyölítéséhez (különös tekintettel a pálya második szakaszára eső machinációkra) nem elegendő átbogarászni a korabeli hírlapi tudósításokat. Igaz, az 1916-os filmpremier sűrű eseményhalmazának visszamenőlegesen megértéséhez egy, a korabeli sajtóorgániumok által viszonylag jól dokumentált mozzanathoz is visszanyúlhatunk.

1918 tavaszán merült fel az ötlet, hogy a miskolci déli választókerület megüresedett országgyűlési képviselői helyéért indított versenyben Bródy Sándort, a helyi lap megfogalmazásában „országos nevű”² írórt indítsák egyik résztvevőként. Bródy elutazott Miskolcra, tett néhány óvatos nyilatkozatot, végül három heti morfondírozás és egyeztetés után úgy döntött, hogy nem vállalja az indulást – igaz, már a legelején jelezte, hogy a „politika nem kenyere”.³ Nem ő lett volna az egyetlen, aki a századfordulón íróként tett szert képviselői mandátumra, igaz, 1918-ban már csak két irodalmi alak, Herczeg Ferenc és Pekár Gyula foglaltak helyet a képviselőházban.⁴ Ebben az évben, illetve az év ezen szakaszában még zajlott az első világháború, ráadásul a miskolci választást is csak egy speciális esemény, a korábbi képviselő polgármesterré való kinevezése miatt írták ki. Magyarországon 1910-ben voltak utoljára országgyűlési választások, így Bródy esetleges mandátumát nem lehetett volna egy lapon emlegetni azokéval, akik békeidőben, a századfordulós írói karrierépítés egyik tipikusnak mondható epizódja során zsebeltek be fontos, az irodalomhoz csak közvetetten (vagy egyáltalán nem) kapcsolódó tisztségeket.

Noha ez a rendhagyó mozzanat végül nem realizálódott, Bródy Sándor karrierjében még ötven éves kora felett is rendkívüli fontosságú dolgok történtek. Csak ízelítőként: 1917 végén, néhány hónappal azután, hogy bemutatták (újabb) botránydarabját, *A szeretőt*, az akkor 54 éves Bródy felbontotta szerződését a Singer és Wolfnerrel. (Ez utóbbinál nem is a történet, hanem ennek lehetőségét érdemes hangsúlyozni, hiszen Bródynak egy óriási összeggel kellett kártalanítania a kiadót.) Bródy írókarrierje egyszerre nevezhető nyughatatlannak, egyszeresmind a páratlan kezdeményező-készség sikertörténetének. A momentumok szintjén tipikus pálya csak érintőlegesen kapcsolódott a bevett stratégiákhoz.⁵ A nemzeti klasszicista intézmény-

¹ A kötet a Pallasnál jelent meg, mivel a kisebb nyomdákkal dolgozó Singer és Wolfner nem tudta volna kivitelezni a kötetet úgy, ahogy a szerző elképzelte. (Vö. BRÓDY Sándor, *Húsevők*, II., vál. BRÓDY András, Magvető, Budapest, 1960, 527.) Mivel a regény folytatásokban 1897-ben az Új Időkben jelent meg, nem kizárt, hogy Bródy egyszerre adta el a szerzői jogokat a folyóiratnak és a kiadónak. Ez esetben valóban ki kellett vásárolnia a szövegét erre az egy kiadásra. 1902-ben a regény további két kiadásban is a Singer és Wolfnernél jelent meg.

² *Bródy Sándor zászlóbontása a miskolci déli kerületben*, Reggeli Hírlap 1918. április 9., 1.

³ *Bródy Sándor Miskolcon. Nyilatkozott miskolci látogatásáról*, Reggeli Hírlap 1918. április 12., 1.

⁴ Legalábbis az alsóház választott képviselői között, hiszen a felsőház kinevezett képviselői, az egyházi és világi méltóságok között is helyet foglaltak irodalomhoz kötődő személyek, így Baksay Sándor református püspök és író, illetve a számos műfajban alkotó Zichy Géza gróf.

⁵ Az első, 1905-ig tartó pályaszakasz remek összefoglalásához lásd CSABA Gabriella, *Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón*, Magyar Könyvszemle 1987/4., 294–305.

rendszer csúcskiadójához szoros kapcsolat fűzte, de ennek hivatali struktúrájába sem formabontó poétikája, sem a lapok társasági rovataiba kínálkozó saftos magánéleti események okán nem kerülhetett be. Nem szorult rá civil állásra, hiszen életvitelének magas költségeit remekül fedezte irodalmi tevékenysége. Az általa alapított Jövendőt a Nyugat egyik előfutáraként szokás emlegetni, de a neves laphoz jószereivel semmilyen viszony nem fűzte. A fontos irodalmi szereplők és csoportosulások mind-egyike elfogadta, de egyik sem fogadta be, igaz, az 1910-es évek környékére Bródy Sándor maga vált egyszemélyes intézménnyé: alelnöke lett az Otthon Körnek, de szerepelt a neve az első írói érdekképviselet, a végül megalapításig sem jutó Magyar Írók Egyesülete alapszervezetének tagjai között is.

A fordulatot karrier első, a szerző öngyilkossági kísérletéig⁶ tartó időszaka jóval ismertebb és részletesebben feldolgozott, mint az ezutáni két évtized. Bródy Sándor tulajdonképpen másfél évtizeden belül az irodalmi erőterek centrumába navigálta magát, megkerülhetetlen pozícióját pedig komplex intézményes tevékenységének köszönhette (folyamatos hírlapi jelenlét, kötetek megjelentetése, színdarabok bemutatása, lapalapítás stb.). Már ekkorra jelentékeny kapcsolatrendszert épített ki, de az 1905 előtti pályaszakasz lehetőségei tovább bővültek és kiszélesedtek a későbbiekben, amikor a „visszatérő” szerző újult erővel, korábbi gyakorlatait is felfrissítve állt neki az irodalmi színtér újabb („totális”) meghódításának, és ebben a törekvésben abszolút partnernek bizonyultak régi-új kapcsolatai is. (Erről tanúskodik a tanulmány bevezetőjében „színre vitt” gazdasági trükk is.)

Bár az 1905 után írott drámák (*A tanítónő*, *A medikus*, *Tímár Liza*, *Lyon Lea*, *A szerető*), valamint a Rembrandt-történetek jelentősége miatt az elmúlt száz év Bródy-recepciója sem takarta ki teljesen az 1910-es és 1920-as években is maradandó műveket létrehozó szerző második alkotói korszakát, az 1906 és 1924 közé eső évek pályamozzanatait meglehetősen nagyvonalúsággal kezeli a szakirodalom.⁷ Ennek egyik oka az lehet, hogy ebből a pályaszakaszról látszólag hiányoznak a korai kezdeményezésekhez és sikerre vitt műfajokhoz közvetlenül hozzákapcsolható epizódok: bár Bródy rövid időre felélesztette egyszemélyes folyóiratát, a Fehér Könyvet, nem alapított a Jövendőhöz hasonlóan lapot, újabb prózaköteteinek sikere pedig elsikkadt a korábbi regényekéhez vagy kompilációkéhoz képest. Roboz Imre „celebkalauzában”⁸ az Otthon Körben kártyázgató figuraként megrögzített író pályakezdésének eseményei viszik a prímet, de a Bródy pályáját többféle formában is feldolgozó Krúdynál sem esik (arányaiban) sok szó az 1906 utáni időszakról.

⁶ Az öngyilkossági kísérlet okaként egyszerre feltételezhetőek a Jövendő működtetéséből fakadó anyagi problémák, a szerelmi csalódások, illetve az akkoriban neuraszténiaként diagnosztizált, hipochondriával vegyülő kimerültség, de döntéséhez hozzájárulhattak az egyes munkáit követő erős kritikái hangok is. (Vö. JUHÁSZ Ferencné, *Bródy Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1971, 223–226.)

⁷ Ehhez lásd Hajdu Péter tanulmányának felvezetését: HAJDU Péter, *Az elhallgatás poétikája. Bródy Sándor: Kaál Samu, It 2017/2.*, 224–233. Bródy halálának 90. évfordulójakor, 2014-ben kicsit felélénkült a recepció, ennek eredménye a szerző drámáit áttekintő írás is: FÖLDÉSDY Gabriella, *Bródy Sándor színháza. Az író halálának 90. évfordulója kapcsán*, Tempevölgy 2014/3., 71–82.

⁸ ROBOZ Imre, *Az irodalom boudoirjában*, Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1916, 179–186. (A szerző két évvel később vitriolos röpiratot szentelt Bródynak *Bródy Sándor és néhány színész* címmel.)

1917 folyamán két portré is megjelent Bródy Sándorról, az egyiket Schöpflin Aladár, a másikat Andor József írta. Schöpflin két fontos jellegzetességet említ: az írói személyesség fikción is átütő erejét, illetve a teljesen unikális fejlődésívet („Neki nincsenek olyan fejlődési étappei, mint más íróknak: forrongó fiatalság, érett természetű férfikor, bölcsen szemlélődő öregedés. Ő ma is a forrongás fiatakorában van, olyan fejjel, amely mintha olvasztott ezüsttel volna leöntve, még mindig próbálgat, keres, kísérletezik...”), de az, hogy utóbbi kapcsán pontosan mire gondol, nem derül ki a szövegből.⁹ Míg szerinte Bródy minduntalan felülemelkedett a rutinon, Andor József véleménye az, hogy éppen ez az automatizmus (valamint a tömegézéshez való szoros és automatikus ragaszkodás) „igázta le talentumát”.¹⁰ Szövegszerű példák azonban itt sem olvashatók – az arckép apropójául szolgáló *A szeretőt leszámítva* a legutolsó, nevén nevezett munka az 1901-es elbeszéléskötet, az *Erzsébet dada és más cselédek*.

„A regényíró már régen nem érdekli más, mint a színpad” – írta Krúdy egy 1918-as cikksorozatában Bródyról, akit néhány évvel korábban *A vörös postakocsiban* is szerepeltetett egy-két megjegyzés erejéig. Mindez elvileg segítséget is nyújthatna a fenti hiátusok betöltéséhez, de ha a Bródy halála után írott szövegekből szemezgetünk, kiderül, hogy a szerző kései pályafutásából is találni a – jelentőség tekintetében a korábbiakkal is összemérhető – pályamozzanatokat. A Bródy halála után a Magyarországon publikált cikk¹¹ inkább a pályakezdés jeles szövegeit említi föl, de a Ma Este egy héttel későbbi írásában¹² már feltűnik Az Újság és Az Est, a „kései” Bródy fontos állomáshelyeként. A *Bródy Sándor vagy a nap lovagja* című elbeszélésfüzért Kozocsa Sándor állította össze az 1950-es évek végén, a szövegek jelentős részét Krúdy a Pesti Naplóban publikálta 1927 folyamán, de nem jutott el az összerendezésig, amit az is megerősít, hogy Kozocsa néhány szöveget a hagyatékból emelt be a kompilációba. Árulkodó, hogy a fejezetek közlésében Krúdy éppen a sokat emlegetett cezúráig, a bécsi öngyilkossági kísérletig, illetve a grazi lábadózásig jutott az elbeszélésben – a további fejezetek jó részét nem publikálta: *Az író feltámadása* és *A két elnök B. S. meglátásában* kéziratban maradt, a *Szöke csoda* pedig a Színházi Életben jelent meg 1927-ben.

1911–1914: A pályakezdő sztáríró

Bródy Sándor és a Singer és Wolfner kapcsolatában az 1910-es évek első harmadának végére vékony repedések, törésvonalak mutatkoztak. Az író 1910-ben még öt, 1911-ben már csak két szöveget publikált az Új Időkben, ahol a '20-as évekig már csak egy írása jelent meg, 1914-ben. Ezen felül a *Mikszáth-almanach*, illetve szerkesztője, Herczeg Ferenc legutoljára 1912 végén kért tőle szöveget a kiadványnak.

⁹ SCHÖPFLIN Aladár, *Bródy Sándor*, Pesti Napló 1917. május 17., 18.

¹⁰ ANDOR József, *Arcképsorozat. Bródy Sándor*, Élet, 1917/46., 1109.

¹¹ KRÚDY Gyula, *Bródy Sándor*, Magyarország 1924. augusztus 14., 3.

¹² KRÚDY Gyula, *Regényvázlat Bródy Sándorról = Uő., A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*, vál. KOZOCSA Sándor, Gondolat, Budapest, 1974, 208–213.

Az 1911-es év legfontosabb eseményéről Krúdy két vonatkozó írása a következőképpen emlékezik meg:

[A] jó szemű Kóbor Tamás nyomban leszerződttette Az Újsághoz a népszerűség felé elindulóban levő, újra éledő hírlapírót. A felejthetetlen *Pesti Kis Tükör* ragyogó cikkei szinte új iskolát csináltak a magyar hírlapírásban, Bródy Sániból pedig bátor, vállalkozó fiatalembert, aki mohóbban vette az írói dicsőség kelyhét a markába, mint azelőtt valaha.¹³

– Hál’ istennek, megint újságíró lettem – mond Bródy úr nekividámódva egy szombati estén, amikor a New York kávéházban (szemközt a kasszával, ahol az ifjú hírlapírók mindig nagyon szerettek üldögélni) várakozott a vasárnapi cikke kefelevonatára. Pesti Kistükör címmel nyitott rovatot magának az Az Újság-ban, és cikkeit nagyobb kedvvel írogatta, mint kezdő zszurnaliszta korában. A hűtellen tollat, amelyet keserű megcsalatottsággal dobott el magától, nemrégiben (hogy nyomban utána öngyilkosságot kíséreljen meg), a kis acéltollat olyan szerelemmel fogta meg ismét nőies formájú kezével, mintha boldog feltámadást csupán e kis szerszám útján remélhetne.

Ifjú hírlapíró lett, aki szinte álomtalanul várta cikkei megjelenését – hátha történik valami, és vasárnap kimaradnak a cikkek Az Újság-ból. (Igaz, hogy a vasárnapi mellékleten hozták ezeket a cikkeket, amely területig nem nyúlnak el a szürke események, itt kezdődik az a vasárnapi olvasmány, amelyet a szerkesztők minden körülmények között kedveskedve nyújtanak olvasóiknak, bármi történik a világban. A vasárnapi olvasónak élveznie kell, mert vasárnap mindenki olvas.)¹⁴

Bródy kapcsolata a napilappal 1909-ig nyúlik vissza, ekkor kezdte itt publikálni folytatásokban *Ádám Anna* című regényét, amelyet végül nem sikerült befejeznie, illetve a saját kalandjait és benyomásait rögzítő *Följegyzések* című rovat szerzője lett. Írásai nagy, olykor több hónapos szünetekkel jelentek meg. 1911 közepén kezdett különálló tárcanovellákat küldeni a hírlapnak, a *Pesti Kis Tükör* első írása pedig november 12-én jelent meg. Ennek zárásában a szerző a pesti élet bemutatását tűzte ki célul, ehhez pedig, témák ajánlásában, az olvasók segítségét kérte. Bródy jól láthatóan arra törekedett, hogy a személyes írások révén párbeszédet alakítson ki az olvasókkal, és amennyire lehet, intim életközegébe vezesse be őket. Emellett hírnevét arra használta, hogy lépten-nyomon megállapításokat tegyen a kortárs magyar irodalomról, utaljon a formálódó tehetségekre, illetve, ha már úgy érzi, hogy ez indokolt, meg is nevezze őket. Az 1911. december 3-ai írásában például *A Pál utcai fiúkról* értekezett hosszabban, majd elárulta, hogy négy író karrierjét kíséri figyelemmel

¹³ KRÚDY, *Regényvázlat Bródy Sándorról*, 212. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴ KRÚDY Gyula, *Bródy Sándor vagy a nap lovagja = Uő., Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, vál. BARTA András, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 377. (Kiemelés az eredetiben.)

(közülük csak Szép Ernőt nevezte meg). Több cikk is foglalkozott az evéssel és a gasztronómiával, illetve a kártyajátékkal. A rovat 1912 elején szakadt meg először egy rövid időre, amikor Bródy Berlinbe utazott, de aztán innen tudósította olvasóit, visszavéve a rovatot helyettesítőjétől, Kóbor Tamástól: ezekben az írásokban Berlin és Budapest kapcsolatáról értekezett, különös tekintettel a kávéházakra, az irodalomból való megélhetés, a színház és a mozi kérdéseire. Az egyre inkább klasszikus véleményrovattá váló sorozatban, amelyben többször is olvasói levelekre reagált, Bródy 1912 folyamán gyakran önálló címet adott írásainak, illetve – az eredeti koncepciót feladva – számos esetben egyfelvonásosokká, sőt novellákká alakította benyomásait. Ez év őszén írt először hosszabban Krúdyról, akinek ekkoriban kibontakozó hírnevét végig kitüntetett figyelemmel kísérte. 1913 tavaszán betegeskedése miatt szünetelt a rovat két héten át, de ezután a korábbiaknál gyakrabban írt irodalmi-művészeti témákról, köztük például a frissen megjelent *A vörös postakocsiról*, vagy 1914 májusában Kisbán (Bánffy) Miklós *A haldokló oroszán* című kötetéről, illetve Thomas Mannról és Hauptmannról. A Ferenc Ferdinánd elleni merényletet, majd a Szerbiának küldött hadüzenetet követően a rovat főtémája a háború lett, a legutolsó Bródy-írás a rovatban 1914. augusztus 9-én jelent meg. Bródy ezután nem is publikált többé a napilapban, de az ezek után is rendszeresen beszámolt a szerző irodalmi tevékenységéről.¹⁵

Bródy Sándor a háború előtti évekre újból felküzdötte magát a magyar irodalom élvonalába. Azt, hogy ebben mekkora szerepet töltött be Az Újságnál vállalt tevékenység, Az *Érdekes Újság Dekameronjának* küldött ironikus önéletrajzból is kiderül, amelyben Bródy a sorsával elégedett „jól fizető napszámoként” határozta meg magát.¹⁶ Bevételei, ha hihetünk egy 1911 őszén készült nyilatkozatnak, valóban elképesztőek voltak. Ekkoriban egy novellájáért 250, egy Pesti Naplónak írt vezércikkéért 300 koronát kapott, havi átlagbevétele írásból 4000–5000 korona volt. A *medikus* című darabja után 21000 koronát kapott a Vígszínházról, de külföldi bemutatói után még több pénzre számított. Az interjúban elmesélte, hogy a szövegeit illegálisan közlő német lapoktól, szerzői jogi perrel fenyegetve azokat, 6000 koronát kapott.¹⁷ Nem csoda, hogy a háború előtt számos cikkben marasztalták el a Kisfaludy Társaságot és a Petőfi Társaságot azért, mert egy Bródy-szintű

¹⁵ A rovatot Kóbor Tamás és Szöllösi Zsigmond vették át, 1918-ban hozzájuk csatlakozott Kóbor Noémi és Wallesz Jenő, majd 1920-tól kezdve több író is. A rovat ennek az évtizednek a végéig élt, majd 1943-ban Vándor Kálmán élesztette fel. A rovatához lásd még JUHÁSZ, I. m., 258–261.; illetve LACZKÓ András, *Bródy Sándor alkotásai és vallomásai tükrében*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 176–185.

¹⁶ „Nem akartam semmi lenni, nem is lettem semmi s most vagyok azon a ponton, hogy kezdjek valamit. Végre is pályát kell választani, szeretnék festő, vidéki körorvos, fiatal riporter lenni egy most induló, hitelre gründolt napilapnál. A hírből, mely részben körülöng – ezt nem lehet letagadni – semmit sem élvezek voltaképpen, semmi hasznom sincs belőle. Egész világosan áll előttem a helyzet, eléggé jól fizetett napszámok vagyok, aki, ha két hétig dolgozni nem tud, Korányi ingyen klinikájára, vagy a szemétre kerül. Nem vagyok sorsommal elégedetlen.” *Az Érdekes Újság Dekameronja*, II., szerk. KABOS Ede, Légrády, Budapest, 1913, 45–46.

¹⁷ *Bródy Sándor Szegeden. Beszélgetés mindenről, meg egyről-másról*, Délmagyarország 1911. szeptember 1., 6.

szerzőt paragon hagytak (Kiss József, Heltai Jenő, Ady Endre, Kóbor Tamás, Lovik Károly, gróf Andrássy Gyula vagy Prohászka Ottokár mellett).¹⁸

A háború viszonylag éles cezúrát jelentett Bródy Sándor pályáján: otthagyta Az Újságot, majd 1914 végén újraindította egyszemélyes folyóiratát, a Fehér Könyvet. Új könyve csak 1917-ben jelent meg, és az is az Athenaeumnál. Ekkor Bródy már néhány éve a szintén a Miklós Andor tulajdonában lévő Az Esthez kötődött szorososan.

1914–1918: A legboldogabb színikritikus

Az Újság és Az Est közötti váltás egy féléves átmenettel jellemezhető: Bródy már 1914. február 17-én publikált egy színikritikát a lapban, de az év során csak hét írása jelent itt meg (összesen négy kritika, két publicisztikai írás, valamint egy nekrológ). Két év végi írásában – évtizedekkel a Magyar Hírlapban sokáig alkalmazott rutin után – újból a B. S. monogramot használta. Összehasonlítva Az Újságban tapasztalható szövegterméssel, mindez némi visszaesést mutat, de figyelembe véve a háborús helyzet miatt átalakult közlési protokollokat is, Krúdy kapcsolódó szöveghelyeiből kiderül, hogy itt más faktorokat is érdemes szemügyre venni.

Kicsi lett volna számára a százezer példányos Az Újság nyilvánossága, átballagott Az Esthez, amely akkor, a háború éveiben, ma már elképzelhetetlen példányszámban nyomódott az Athenaeum összes rotációs-óriásain. – Itt élte legboldogabb éveit...¹⁹

Bár a *Szőke csoda* című fejezet szinte egy az egyben a színikritikussá avanszáló Bródyról szól, így hosszabb passzusok is idézhetőek lennének, csak egy sokatmondó, a szerző szájába adott kijelentésre hívnám fel a figyelmet:

– Nem ülök közétek, mert még nem akarok akadémikus lenni. Én az Az Est-nek írok, amely lapot nem olvassák az akadémikusok. Szegény, koldus magyar írrok vagyok. Miklós Andor tollnoka. De négyszázezer példányban nyomtatják azt, amit írok majd a színdarabról.²⁰

Azaz Bródy bizonyos szempontból feláldozta termékenységét a minőség érdekében, igaz, a két éven át írt Fehér Könyv munkálatai, illetve drámaírói tevékenysége is gátolhatták őt abban, hogy – mint Az Újságban – hétről hétre jelenjen meg neve a kor legnagyobb (körülbelül félmillió) példányszámú fővárosi napilapjában. 1915-ben mindenesetre megpróbálkozhatott a határozottabb jelenléttel is, hiszen két írása egy, a *Budapest gyomra* című rovatban jelent meg (a rovatához illő harmadik publicisztika már csak önálló címen jelent meg).

¹⁸ Vö. *Irodalmi múmiák*, Világ 1912. február 8., 1–2.; FELEKY Géza, *A Kisfaludy-Társaság*, Világ 1912. február 17., 1–3.; LENGYEL Ernő, *Félhivatalos közművelődés*, Pesti Napló 1914. január 18., 9–10.

¹⁹ KRÚDY, *Regényvázlat Bródy Sándorról*, 212.

²⁰ KRÚDY, *Bródy Sándor vagy a nap lovagja*, 392.

	1914	1915	1916	1917	1918	összesen
színházi kritika	4	4	10	8	11	37
publicisztikai írás	3	4	2	–	4	13
publicisztikai írás a hírfolyamban	–	1	–	–	1	2
közlemény	–	2	–	1	–	3
külföldi tudósítás	–	–	7	–	–	7
elbeszélés	–	–	–	2	4	6
ÖSSZESEN	7	11	19	11	20	68

Bródy Sándor különböző műfajú szövegeinek száma Az Estben 1914 és 1918 között²¹

1916-ban Konstantinápolyból tudósította az újságot, de a lapban rendszertelenül megjelenő – viszonylag rövid – írásokról nem sokat lehet elmondani azon kívül, hogy 1917-ben számuk még az átlagoshoz képest is visszaesett. A vezető műfaja végig a színikritika volt, a tényleges szépirodalom csak az időszak utolsó két évében jelent meg. Eközben Bródy szinte teljesen leszűkítette publikálási praxisát a napilapra (valamint két évig saját folyóiratára): egy-két, a Pesti Naplónak vagy a Tolnai Világlapjának küldött szövegen kívül jelentős lappal nem alakított ki ezekben az években kapcsolatot. „Praktizáló” színikritikusként több darbjának színházi premierje volt, sőt, drámáinak első filmes adaptációi is elkészültek. Új könyvet, bár erre sem ismertsége, sem bevételei miatt nem volt rákényszerülve, nem jelentetett meg. Annak érdekében, hogy ez a helyzet megváltozzon, hiszen a háttérben a Singer és Wolfnerrel való összetűzés állt, kenyértörésre szánta el magát, és 1917 végén „átigazolt” a kiadóból egy hasonlóan nagynevű vállalathoz, az Athenaeumhoz, amelynek konszernné alakulása éppen a világháború alatt indult el azzal, hogy Miklós Andor Az Est után megszerezte a kiadóvállalat többségi részvényeit, majd 1917-ben a Magyarország című napilapot is, amely számtalan szállal kötődött gróf Károlyi Mihályhoz is.

1917–1918: Egy szakítás története

A Singer és Wolfner stratégiáját teljesen szokványos piaci elvek diktálták. A kiadóvállalat célja az volt, hogy lehetőleg minél több neves szerzőt kössenek le magukhoz úgy, hogy azoknak lehetőleg semmilyen érdeke ne származzon a más kiadókkal való kapcsolattartásban.²² A kiadói portfólió segítségével az így „leigazolt” szerzők egy-egy újabb munkájának híre kiterjedt marketinghadjárat segítségével juthatott el az

²¹ Az Arcanum találatai alapján (keresőkifejezések: „Bródy”, „b. s.”).

²² Mint például Beniczkyé Bajza Lenke esetében, ehhez lásd Török Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női írónk között”. Beniczkyé Bajza Lenke és a könyvípar a 19. század második felében, It 2015/4., 375–398.

ország szinte minden pontjára, elméletileg tehát a szerzőknek valóban nem volt semmi okuk arra, hogy másfelé kacsingassanak. Bródy Sándor az 1880-as évek végén cövekelt le a kiadónál, és bár voltak vele kisebb összetűzései,²³ a háború végéig kitarított nála. A problémát az okozhatta, ami Gárdonyi Gézánál is hosszú pereskedést idézett elő, nevezetesen, hogy a kiadó a szerződésben foglalt példányszámnál többet nyomtatott a könyvekből, így saját hasznára élösködött szerzőin (igaz, csakis ezzel a húzással közvetlen kárt lényegében nem okozott nekik).²⁴

Krúdy kitér az afferra, de nem részletezi. A *Bródy Sándor vagy a nap lovagjában* két helyen²⁵ is arra utal, hogy a szerző és a kiadó a kötetek újrakiadásán vesztek össze, de igazából csak annyit tudunk meg, hogy Bródy szorgalmazta az újrakiadásokat, miközben – valami miatt – nem sikerült megegyezni az „elkényeztetett íróval”. Tény, hogy 1911 és 1914 között a Singer és Wolfnernél Bródynak csak új munkái jelentek meg, 1915-ben és 1916-ban viszont csak újrakiadások, így feltételezhető, hogy a háború első éveiben romolhatott el a kapcsolat, amely végül egy 1917. december 19-én hatályba lépő szerződéssel örökre véget is ért.

Más kiadókkal Bródy az 1910-es években csak füzetes sorozatok révén került kapcsolatba: a *Lárvák* a Nyugat Könyvtár (1911), az *Emberfejek* és az *Elmélkedések* a Magyar Könyvtár (Lampel, 1911 és 1914), *A felboncolt szív* pedig a Modern Könyvtár (Athenaeum, 1914) gondozásában jelent meg. Ha a fő konkurenciánál vállalt vékonyka kötet szűrhatta is Singerék szemét, nem valószínű, hogy komoly problémát okozott az együttműködésben. Annál inkább egy Bródy-összkiadás 1916-ban induló új folyama, amelyből csak egy kötet, *A nap lovagja* új, feltehetően harmadik kiadása²⁶ látott napvilágot. (Két évvel korábban, egy hirdetés tanúsága szerint²⁷ még volt készleten a regényből.) Lehetséges, hogy ez a kötet, vagy a kiadó Milliók könyve című sorozatában ugyanebben az évben megjelent *A tanítónő* jelent meg a szerződésben meghatározottnál nagyobb példányszámban.

Az bizonyos, hogy Bródy 1917 második felében megpróbált lazítani a kiadói béklyón, hiszen, még mielőtt a megállapodást felmondta volna, két munkájával is az Athenaeummal szerződött. 1917. július 16-án egy „régebbi regényének” jogait adta el Miklós Andoréknak, egyúttal kijelentve, hogy a „korábbi kiadók” szöveggel kapcsolatos tulajdonjogai „megszűntek”.²⁸ Az *Egy férfi vallomása* 1918 végén jelent meg – szűk húsz évvel a Singer és Wolfnernél kiadott első kiadás után. Megelőzte azonban ezt az új sikerdarab, *A szerető* kiadása: a darab premierje 1917. október

²³ BRÓDY, I. m., 526–527.

²⁴ Gárdonyinál az okozta a nagyobb problémát, hogy az örök áron megvásárolt kötetekkel kapcsolatban a kiadó semmilyen módosítást és változtatást nem engedélyezett.

²⁵ KRÚDY, *Bródy Sándor vagy a nap lovagja*, 395, 409–410.

²⁶ A regény 1907-ben a Franklinnál jelent meg, így Bródy 1916 körül vagy újból a Singer és Wolfnernek adta el a jogokat, vagy a kiadó egy összkiadás keretében élt az erre, vagy az első kiadásra vonatkozó jogaival. (Mivel a századfordulón a szerzők és a kiadók között egy-egy munkára kötött örökös szerződések gyakorta nem vonatkoztak a más kiadónál megjelentetett gyűjteményes kiadássorozatokra, az is lehet, hogy az 1916-os kiadásnál Bródy, illetve Singerék ezt a passzust érvényesítették.)

²⁷ Új Idők 1914/48., 553.

²⁸ Ahol külön nem jelölöm, minden forrás helye: OSZK Kézirattár Fond 3/Bródy Sándor.

25-én volt a Magyar Színházban, Bródy pedig két hét múlva adta el a szöveget az Athenaeumnak meglehetősen komoly példányszám (10000) és honorárium (5000 korona) kíséretében. Talán a Singeréknél felmerülő problémák miatt a szerződés külön kikötötte, hogy újabb kiadása a könyvnek csak új megállapodás után lehetséges.

A századfordulón kevés szerző tehetett volna meg azt, amit Bródy Sándor, nevezetesen, hogy kilépjen egy hosszútávú kiadói szerződésből – még ha ez fennállásakor sem jelentett teljes elköteleződést, azaz a kárpótlás is „csak” kifejezetten nagy, de nem extrém méreteket öltött. Az 1917 karácsonya előtt kötött szerződés értelmében – a megfelelő ellenérték, körülbelül 5800 korona kifizetését követően – visszaszálltak a szerzőre a jogok minden olyan könyv esetében, amelyek 1) kiadott példányai elfogytak, vagy belőlük száznál kevesebb példány volt forgalomban; 2) nem a Milliók könyve sorozatában jelentek meg. (A Singer és Wolfner így tudta megjelentetni 1918 folyamán sorozatában a *Hófehérkét*, illetve sorozaton kívül a *Don Quixotét* és a *Színészné*.) Bródy, miután a regényéért és *A szerető*ért kapott honoráriumok teljesen fedezték a Singer és Wolfner kárpótlását, hosszú idő után először rengeteg könyvet adott ki az első világháború utolsó évében:

<i>Két szőke asszony</i>	1918. március 10–20.	1893 (Magyar Nyomda)	igen	Athenaeum
<i>Hófehérke</i>	1918. március 10–20.	1894 (SW)		SW
<i>Don Quixote</i>	1918. július 20–30.	1893 (Révai)		SW
<i>Színészné</i>	1918. július 20–30.	1891 (Pallas)		SW
<i>A nap lovagja</i>	1918. október 10–20.	1902 (SW)	igen	Athenaeum
<i>A kétlelkű asszony</i>	1918. október 20–30.	1893 (Magyar Nyomda)	nem	Athenaeum
<i>Szenvedély (ford.)</i>	1918. december 10–20.	első kiadás		Athenaeum
<i>Egy férfi vallomásai</i>	1918. december 20–30.	1899 (SW)	igen	Athenaeum

Bródy Sándor 1918-ban megjelent kötetei a Corvina alapján (oszlopokban olvasható adatok: cím, megjelenés ideje, első kiadás megjelenésének ideje a kiadóval, megjelent-e a Singer és Wolfnernél, az 1918-as kiadás kiadója)

Az Athenaeumról szóló monográfia szerzője még azt is tudni véli, hogy Bródy 1918 februárjában kötött szerződést *A kétlelkű asszonyra*, illetve az év folyamán *Az ezüst kecske* újrakiadására is.²⁹ Ez utóbbi az *Ádám Annához* hasonlóan (amellyel kapcsolatban 1918 októberében egyeztek meg) soha nem jelent meg. Csak egyetlen,

²⁹ Vö. Kiss István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Akadémiai, Budapest, 1980, 180.

1918-as szerződés sikeres kimeneteléről tudunk: a *Faust orvos*, amelyet az év júliusának végén kötött le Bródy az Athenaeumnál, a következő évben látott napvilágot.

A szerző és a kiadó közötti három ismert szerződés alapján elmondható, hogy 1918-ban Bródy viszonylag laza feltételeket szabott, ami egyrészt az anyagi biztonságról, másrészt az új partnerrel kapcsolatos bizalomról szólt. A *Faust orvos* szerzői jogait mindenkor átruházhatóként rögzítette a szerződés, míg az Arcbasev-fordításért és az *Ádám Annáért* a kontraktusok nem egy nagyobb összegű honoráriumot, hanem eladott példányonkénti kifizetést, a könyv bolti árának 10 százalékát írták elő (a meg nem valósult regényéért Bródy azért felmarkolt egy 4000 koronás honoráriumot is).

Bródy Sándor a háború éveire elérte a teljes függetlenséget. Bevételei a korabeli kultúrpiac számos szegmenséből és folyamatosan érkeztek: hírlapi cikkeiért és könyveiért busás honoráriumokat markolt fel, de a száz előadást megélt *A szerető* is rendszeres apanázst jelentett, nem is beszélve *Az ezüst kecske* filmváltozatának (1916) bevételeiről és hatalmas reklámértékéről. Utóbbi kapcsán érdemes kiemelni, hogy egybehangzó vélemények szerint a film Royal Szálló-beli premierje előtt – tartozásai kiegyenlítése végett – Bródy rávette a szállodaigazgatót arra, hogy finanszírozza meg a piacról hiányzó könyv új, olcsó kiadását.³⁰ Ezekre az évekre Bródy Sándor igazi *self-made man* né vált: a klasszikus századfordulós karrierépítési mintázatokat jószereivel teljesen mellőzve tett szert hírnévre és bevételekre, ráadásul az irodalmi élet különböző felfogású prominenseinek támogatását is élvezte. Ezt koronázta volna meg a tanulmány elején említett képviselőséggel, hiszen az időszakban nem volt rá példa, hogy valaki az irodalmi piacról (és ne erős hivatalos támogatással és/vagy nemesi cím hordozójaként) kerüljön be a képviselőházba. Az, hogy Bródy egyáltalán e lehetőség közvetlen közelébe jutott, önmagában beszédes.

Az 1918-as év ide kapcsolható „intézményes” epizódjai közül talán nem is a Vörösmarty Akadémiába való beválasztása, vagy az Otthon Kör tiszteletbeli elnökké való megválasztása érdemelhetnek említést, hanem a Színházi Élet karácsonyi Bródy-különszáma, amelyben kollégák, újságírók, színházi emberek, kritikusok jellemezték a szerzőt különféle jelzők és jelzős szerkezetek (a fiatalok mestere, a szép ember, az újságíró, a játékmester, a családfő, a szerző, a vezércikkíró, az életbölcs, a lélek ismerője, a bohém, a nőhódító) kíséretében. A hetilap főszerkesztője az üzletembert mutatta be röviden. Incze Sándor ügyesen mutatott rá Bródy kezdeményező-készségére, egyúttal a pénzzel kapcsolatos anomáliára is:

Bródy Sándor nagyszerű üzletember. Kirtűnő üzleti érzéke, pompás ideái vannak. De csak a más számára.

A maga dolgában? Éppen a pénz iránt nincs érzéke. Nincs a földön még egy ember, aki – már békeidőben – olyan kevés értéket tulajdonított volna a pénznek. Ha van – eldobálja. Ha nincs, nem törődik vele, a legmulatságosabban tréfál róla.

³⁰ Vö. Deák Lajosné, Krúdy sógornőjének (*Krúdy világa*, szerk. TóBIÁS Áron, Osiris, Budapest, 2003, 418.) és Krúdynak a visszaemlékezéseivel (*KRÚDY, Bródy Sándor vagy a nap lovagja*, 307–311.).

Így aztán kiadók vele kötötték a legjobb üzleteket, saját nagyszerűen induló vállalata, a „Fehér könyv”, szépen elaludt.

Másnak ellenben a legragyogóbb üzleti ideákat nyújtja át. Mindenkinek az üzletéhez ért, minden részlet érdeklő, villámgyors és példátlanul világos áttekintése van. Mikor a Színházi Élet megindult, pontról-pontra megjósolta a lap karrierjét. Néha egyenesen megdöbbenő, hogy belelát a dolgokba.

Talán az a szerencséje, hogy csak a más üzletével törődik. Ha a saját dolgaival üzleti alapon bajlódna, nem tudna úgy élni, ahogy él. Már pedig az életet ő élvezzi legjobban. Neki van igaza.³¹

1919-ben Bródy ott folytatta, ahol előző évben abbahagyta, sőt, a lendület – vesztére – a Tanácsköztársaság alatt is kitartott. Ennek kikiáltásáig keveset publikált, de a Magyarországon, amelynek szerkesztőségi tagja lett, elkezdte publikálni életrajzát (*Egy élet története*), amelynek utolsó megjelent folytatásában öngyilkosságának történetét írta meg. A proletárdiktatúra alatt is zavartalanul publikálhatott, színdarabjait színpadra tűzték, a május 1-ei ünnepségre *Orgonavirág* címen írt darabot – felkérésre.³² Kun Bélák elmenekülése után, a román megszállás alatt sorban születtek a kommün alatt szerepet vállalt írókról szóló lejárato cikkek, és bár Bródy darabjai színpadon maradtak, októberben az „ébredők” megzavarták *A tanítónő* előadását a Vígszínházban. Bródy, akit folyamatosan vegzáltak a jobboldali sajtóban és elzárták őt publikálási felületeitől, 1920 során Olaszországba, majd Ausztriába költözött. Bár az 1919-es emigráció mozzanata a századfordulós karrierutak egyik legutolsó lehetséges epizódjának minősíthető, Bródy karrierjének magyarországi szakasza ezzel – számos kortársáéval ellentétben – tulajdonképpen lezárult.³³

³¹ INCZE Sándor, *Bródy az üzletember*, Színházi Élet 1918/51., 21.

³² Ehhez, valamint Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről lásd SZABÓ Viktor, *A „láthatatlan ember” és a „nap lovagja” – Gárdonyi Géza és Bródy Sándor esete a Tanácsköztársasággal = Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulójától*, szerk. BERECZ Anita – GÁL Máté – PÉTERFFY Gergely, EKE Líceum, Eger, 2020, 277–283.

³³ Hazatérése után a betegsége miatt egyre passzívabb Bródytól nagyon kevés szöveg jelent meg. Az emigrációban elkezdett Rembrandt-regényből (ami „Rembrandt-ciklusként” kanonizálódott, de csak a szerző halála után, Bródy András szerkesztésében jelent meg), szintén csak részletek láttak napvilágot.

Üvegbúra alatt

Határoeltság és átjárhatóság Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényében*

A B S Z T R A K T

Kosztolányi *Édes Anna* című regénye a megjelenése óta töretlen népszerűségnek örvend, amit bizonyít a mű ma is eleven recepciója. Kutatásom kiindulópontja a regény tárgyi környezete, azon belül is az üvegmotívum vizsgálata. A fő kérdésem az volt, hogy az üvegnek és konkrétan az üvegtárgyaknak milyen jelentősége van a regényben, valamint hogy milyen jellegű határoeltságok jelennek meg az üveg motívumához kapcsolódóan. Kutatásom során arra jutottam, hogy a tárgyi környezet kifejezőereje a regényben nagy jelentőséggel bír. Az üveg tulajdonságainak megfigyelése azokban az esetekben is új megállapításokhoz vezetett és árnyalták a szereplők helyzetét és körülményeit, amikor a szövegben csupán említések, hasonlatok formájában találkoztam üveggel. Valamint kutatásom a határoeltság jelenségéből fakadóan a határátlépések vizsgálatára is kiterjedt, amely főleg Anna mozgását és lehetőségeit tárta fel a szövegben.

Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regénye az elmúlt évtizedekben olyan irodalomtudományi részterületek szinte kimeríthetetlen vizsgálati tárgyának bizonyult, mint a medialitás kérdésköre, a narratológia vagy a motivikus elemzés. Tanulmányom kapcsolódik ezekhez a területekhez, de a regényben belül egy olyan tárgykör értelmezését tűzi ki célul, amelyre ez idáig kevesebb figyelem irányult. Veres András, a 2010-ben megjelent kritikai kiadás szerkesztője ekképp vélekedik: „Arról, hogy az »alakjait körülvevő tárgyakat« mennyire komolyan vette Kosztolányi, külön tanulmány szólhatna.”¹ E gondolat mentén a mű értelmezését – a regény tárgyi környezetén belül is – az üveg motívumának megfigyelésére alapozom.

Az üveg egyszerre tekinthető folyékony és szilárd anyagnak, attól függően, hogy tapasztalati úton vagy a fizika szabályai szerint közelítünk hozzá.² Ez hasonló sejtelmességet és kiismerhetetlenséget jelent, mint a regény szövegének „olvashatatlansága”, amelynek fogalmát Bónus Tibor vezette be monográfiájában.³ Az üveg egy másik

* A tanulmány a 2023 tavaszán megrendezett XXXVI. OTDK-n bemutatott kutatásom második egységének átdolgozott változata. A dolgozat a Humán Tudományi Szekcióban, azon belül is a 20. századi magyar irodalom tagozatban a III. helyezést érte el (témavezető: Hoványi Márton). Kutatásomban a jelenlegi tanulmány témája mellett az átláthatóság (látás, tekintet) kérdéskörével és a regényben olvasható üvegtárgyak építészet, iparművészet segítségével történő értelmezésével foglalkoztam.

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, Kalligram, Pozsony, 2010, 650. – Veres András jegyzete. A továbbiakban ebben a formában hivatkozom a kritikai kiadás szövegére: ÉA.

² VARGA Vera, *Az üveg jelentése. A 19–20. századi üvegművészet ábrázolások, allegóriák, szimbólumok tükrében*, Helikon, Budapest, 2002, 6.

³ A monográfia első fejezete, amely *Az olvashatatlanság lehetőségei* címet viseli, részletezi az olvasási lehetőségek sokféleségének okát, valamint ezen lehetőségek minőségbeli különbözőségét. BÓNUS Tibor,